

حفاظت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه کمیسیون حقوق بین‌الملل و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ

پوریا اسکری *

(DOI) : 10.22066/CILAMAG.2022.249663

(DOR) : 20.1001.1.2251614.1401.39.67.5.3

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۴

چکیده

محیط‌زیست، قربانی خاموش جنگ است که با تخریب و نابودی آن، سیلی از فجایع گریبان انسان و جوامع بشری را می‌گیرد. پیشرفت علم، این مهم را بیش از پیش بر ملا و آشکار ساخته و از این رو، بحث حفاظت از محیط‌زیست در رابطه با مخاصمات مسلحانه، دگر بار در رأس دغدغه‌های طرفداران محیط‌زیست و نیز اندیشمندان حقوق بین‌الملل بشردوستانه قرار گرفته است. کمیسیون حقوق بین‌الملل با رویکرد تدوین و توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل، در ۲۰۱۹ قرائت نخست اصول پیش‌نویس در خصوص حفاظت از محیط‌زیست در رابطه با مخاصمات مسلحانه را منتشر و نیز کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، رهنمودهای سال ۱۹۹۴ خود را در ۲۰۲۰ به‌روزرسانی کرد تا نگاهی دوباره و تازه به مقررات حقوق بین‌الملل و به‌طور خاص، حقوق بشردوستانه در این عرصه شده باشد. این مقاله با رویکردی تطبیقی بر این دو مطالعه مهم تمرکز دارد و در پی پاسخ به این پرسش است که تا چه حد پژوهش‌های جدید نهادهای مورد اشاره توانسته‌اند در تحقق اهداف خود در ایجاد نظام حقوقی حمایتی مؤثرتر برای حفاظت از محیط‌زیست در زمان مخاصمات مسلحانه موفق عمل کنند. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که نوآوری‌های مندرج در اسناد اشاره‌شده می‌توانند از حیث هنجاری موجبات حفاظت بیشتر از طبیعت در مخاصمات مسلحانه را فراهم آورند.

واژگان کلیدی

محیط‌زیست، مخاصمات مسلحانه، کمیسیون حقوق بین‌الملل، کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، حقوق بشردوستانه، حقوق محیط‌زیست، حقوق بشر

مقدمه

جنگ پدیده‌ای شوم است اما آثاری که از خود به جا می‌گذارد محدود به بازه زمانی رخداد مخاصمات فعال نیست و به‌ویژه آن گاه که مسئله تخریب محیط‌زیست، آن هم در کشاکش بحران تغییرات اقلیم در میان باشد، آثار و خرابی‌های جنگ می‌تواند از خود آن مرگبارتر و جانکاه‌تر باشد. مثلاً در سرزمینی که دولت‌اش در نتیجه جنگ از رمق افتاده، فقر یورش آورده و ذخایر راهبردی‌اش به انتها رسیده و از دگر سو، تخریب محیط‌زیست به سبب جنگ و تغییرات آب و هوایی، امکان تهیه آب و غذای سالم را نیز دشوارتر کرده است، چرخه خشونت، ناگزیر لاینقطع خواهد شد به نحوی که گویی خشونت، عنصر اساسی برای بقا شده و البته آنان که ضعیف‌ترند را گریزی جز گذار از خانه و کاشانه و آوارگی نخواهد بود.^۱

از سوی دیگر، تخریب محیط‌زیست به‌واسطه جنگ‌ها و تغییرات اقلیمی خود می‌تواند در کنار سایر عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، خطر بروز جنگ‌های آینده را تشدید کند. محققان دانشگاه استنفورد در مقاله‌ای در نشریه نیچر بر این ادعا مهر تأیید زده‌اند. بر مبنای این تحقیق، چنانچه تغییرات آب و هوایی منجر به گرمایشی به میزان ۲ درجه سانتیگراد شود، خطر رخداد مخاصمات مسلحانه ۱۳ درصد افزایش می‌یابد و اگر فزونی گرمایش به ۴ درجه سانتیگراد برسد، احتمال بروز مخاصمات مسلحانه، ۲۶ درصد افزایش خواهد یافت.^۲ یافته این محققان هرچند شاید از سوی دیگرانی به چالش کشیده شود، گویای یکی دیگر از عواقب دهشتناک تغییرات اقلیمی برای نوع بشر است که دانشمندان حوزه‌های محیط‌زیست و نیز حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، چند دهه‌ای است که آن را فریاد می‌کنند.

اما واقعیت این است که در معاهدات مرتبط با محیط‌زیست و تغییرات اقلیمی توجه ویژه‌ای به آثار مخاصمات مسلحانه بر محیط‌زیست و بالمآل بر تغییرات آب و هوایی نشده و این شاید از آن روی است که در زمانه حاضر، صنعت آن‌چنان گوی سبقت را در تخریب زمین، دریا و آسمان از سایر عوامل ربوده که جنگ‌ها در سایه افتاده‌اند. اما برعکس آنچه در وادی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست می‌گذرد، در چارچوب هنجاری حقوق بین‌الملل بشردوستانه، توجه به حفاظت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه رو به فزونی است. کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد از ۲۰۱۳ موضوع حفاظت از محیط‌زیست در رابطه با مخاصمات مسلحانه را دستور کار خود

1. See: ICRC, *When Rain Turns to Dust*, Geneva: ICRC Publication, 2020.

2. Mach, Katharine J., et al., "Climate as a Risk Factor for Armed Conflict", *Nature*, vol. 571, No. 7764, 2019, pp. 193-197.

در رابطه با آثار تغییرات اقلیمی بر رخداد جنگ‌ها، همچنین باید اشاره کرد که سازمان گروه بین‌المللی بحران در ۲۰۲۱ نقشه نقاط مختلف جهان را منتشر کرد که نشان می‌دهد به‌ویژه در آفریقا، تغییرات اقلیمی ممکن است به‌زودی آتش جنگ‌های بیشتری را برافروزد. برای دسترسی به این نقشه، ن.ک:

<<https://globalclimate.crisisgroup.org>>, last seen 6th August 2022

قرار داده^۳ و نیز کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در ۲۰۲۰^۴ مجموعه‌ای از قواعد و رهنمودها را در این خصوص منتشر کرده است که این هر دو دستمایه نگارش این مقاله شده‌اند تا در ساختاری تحلیلی به بررسی دستاوردهای این نهادها پرداخته شود. پرسش اصلی در این مطالعه، بر محور چستی محتوای این اسناد و میزان اثرگذاری آن‌ها بر حفاظت از محیط‌زیست در زمان جنگ بنا شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هرچند به صورت رسمی، چنین دیدگاهی از سوی کمیسیون حقوق بین‌الملل یا کمیته بین‌المللی صلیب سرخ ابراز نشده، این دو نهاد با هماهنگی درخور توجهی که میان خود داشته‌اند، توانسته‌اند با ارائه اسناد مورد اشاره، در جهت تدوین و نیز توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل در راستای تقویت نظام حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه، اعم از بین‌المللی و غیربین‌المللی گام بردارند^۵ و به طور خاص، یافته‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل تا اندازه‌ای توسعه مترقیانه حقوق بین‌الملل را نیز در بر دارد که در ادامه مقاله به آن‌ها پرداخته می‌شود.

مبحث حمایت و حفاظت از محیط‌زیست در شاخه‌های مختلف حقوق بین‌الملل، محل توجه است. از این رو در این نوشتار، نخست حمایت‌های عام حقوق بین‌الملل از محیط‌زیست در میانه جنگ و سپس مقررات حقوق بشردوستانه به‌عنوان شاخه اصلی حقوق بین‌الملل که به مسئله حمایت از اشخاص و اموال در زمان جنگ مربوط است، با توجه به تحولاتی که به موجب یافته‌های این دو نهاد در این مبحث صورت گرفته به بحث گذاشته می‌شود.

۳. کمیسیون حقوق بین‌الملل در ۲۰۱۹ نسخه اولیه کار خود را منتشر کرده که به طور خاص به حفاظت از محیط‌زیست در سه موقع زمانی پیش از مخاصمه، حین مخاصمه و بعد از مخاصمه اختصاص دارد (اصل ۱ پیش‌نویس). انتظار می‌رود این نسخه در سال‌های پیش رو با جرح و اصلاح اندکی که متعاقب دریافت نظرات دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی از جمله برنامه محیط‌زیست سازمان ملل و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ صورت می‌گیرد به تصویب نهایی کمیسیون حقوق بین‌الملل برسد. تمرکز اصلی در این تحقیق بر اصولی است که کمیسیون برای اجرا «در حین مخاصمات مسلحانه» پیشنهاد داده است (اصول ۱۲ تا ۲۲). کمیسیون در قسمت اول کار خود، تمهیداتی را که دولت‌ها باید برای کاهش آثار منفی مخاصمات مسلحانه بر محیط‌زیست در زمان پیش از رویداد جنگ در نظر گیرند احصا کرده که از آن جمله می‌توان به در نظر گرفتن تمهیدات قانونی، قضایی و اجرایی (اصل ۳ پیش‌نویس) و نیز تأکید بر مراقبت مقتضی و مسئولیت مدنی شرکت‌های خصوصی (اصول ۱۰ و ۱۱ پیش‌نویس) اشاره کرد. در قسمت نهایی کار کمیسیون به اقداماتی از قبیل درج ملاحظات زیست‌محیطی در موافقت‌نامه‌های صلح (اصل ۲۳)، تبادل اطلاعات در خصوص میزان خسارت‌های واردآمده به محیط‌زیست (اصول ۲۴ و ۲۵) و جبران خسارت (اصل ۲۶)، به‌عنوان تعهدات دولت‌ها برای محافظت از محیط‌زیست در دوران بعد از مخاصمه مسلحانه اشاره شده است.

۴. نسخه نخستین این رهنمودها در ۱۹۹۴ توسط کمیته بین‌المللی صلیب سرخ تهیه شده بود که در ۲۰۲۰ بازنگری و به‌روزرسانی شد.

5. See: Lehto, Marja, "Overcoming the Disconnect: Environmental Protection and Armed Conflicts", *Humanitarian Law & Policy*, 27 May 2021, Available at: <<https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2021/05/27/overcoming-disconnect-environmental-protection-armed-conflicts/>>, last seen 6th August 2022.

۱. حقوق بین‌الملل و حفاظت عام از محیط‌زیست در برابر آثار جنگ

در ۱۹۹۶ دیوان بین‌المللی دادگستری در نظر مشورتی مشهور خود در خصوص قانونی بودن کاربرد سلاح‌های هسته‌ای بیان داشت: «در حالی که حقوق بین‌الملل موجود در ارتباط با حمایت و حفاظت از محیط‌زیست، مشخصاً کاربرد سلاح‌های هسته‌ای را منع نمی‌کند، عناصر زیست‌محیطی مهمی را مشخص می‌کند که بایست به نحو مناسبی در راستای اجرای اصول و قواعد حقوقی که در مخاصمات مسلحانه مجری هستند، مدنظر قرار گیرند». اما این اصول و مقررات کدام‌اند؟

بدیهی است که حقوق خاص در این عرصه، حقوق بین‌الملل بشردوستانه است که در مباحث دوم و سوم به آن پرداخته می‌شود. ولی باید توجه داشت که سایر مقررات بین‌المللی مربوط به حفاظت از محیط‌زیست نیز در دوران مخاصمات مسلحانه به قوت خود باقی است. طرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل در خصوص آثار مخاصمات مسلحانه بر معاهدات، در ماده ۷ و بند (چ) ضمیمه بر این مهم تأکید دارد و بنابراین شایسته است پیش از ورود به مبحث مرتبط با مقررات حقوق بشردوستانه، گذاری بر این مقررات بشود.

۱-۱. حقوق بین‌الملل محیط‌زیست

گزارش ۲۰۰۹ برنامه محیط‌زیست سازمان ملل متحد که تحت عنوان «حفاظت از محیط‌زیست در هنگامه مخاصمات مسلحانه؛ شرح و تحلیل حقوق بین‌الملل» منتشر شده، فهرست مفصلی از مقررات عرفی و معاهده‌ای زیست‌محیطی قابل اعمال در مخاصمات مسلحانه ارائه می‌کند.^۶ این مقررات، حداقل در خصوص طرف‌های معاهدات زیست‌محیطی، بر مبنای یافته کمیسیون حقوق بین‌الملل که در ماده ۷ طرح مواد در خصوص آثار مخاصمات مسلحانه بر معاهدات مذکور افتاده، در زمان جنگ نیز ساری و جاری خواهند بود مگر آنکه صراحتاً در مورد تعلیق جزئی یا کلی آن‌ها حکم شده باشد یا از نظر عملیاتی امکان اجرای آن مقررات در زمان جنگ به صورت موازی با مقررات حقوق بشردوستانه میسر نباشد.^۷ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در رهنمودهای سال ۲۰۲۰ خود تأکید می‌کند که مغایرت پیش‌گفته، اولاً باید در مورد هر قاعده به صورت مجزا بررسی شود و ثانیاً چنانچه حمایت مذکور در مقرره زیست‌محیطی مبسوط‌تر از قواعد حقوق

6. ICJ, *Advisory Opinion on Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, 8 July 1996, para. 33.

7. UNEP, *Protecting the Environment During Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law*, Nairobi: UNEP Publication, 2009, pp. 34-43.

برای مطالعه ترجمه فارسی این گزارش، ن.ک: حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر حقوق بین‌الملل، ترجمه: مهرداد محمدی و علی حسینی آزاد، شهر دانش، ۱۳۹۳.

۸. برای مشاهده فهرست کامل این مقررات، ن.ک:

Henckaerts, Jean-Marie, Constantin, Dana, "Protection of the Natural Environment", In: Clapham, Andrew, et al. (eds.), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*, Oxford University Press, 2014, pp. 482-484.

بشردوستانه باشد، تنها با وجود دلایل متقن می‌توان از اجرای مقررۀ زیست‌محیطی به دلیل مغایرت با قواعد حقوق بشردوستانه عدول کرد.^۹ تعلیق اجرا به دلیل تصریح در معاهده نیز همان‌طور که در گزارش برنامه محیط‌زیست ملل متحده آمده، صرفاً محدود به مخاصمات بین‌المللی و روابط معاهداتی طرف‌های مخاصمه است.^{۱۰} به بیان دیگر، این تعلیق در مخاصمات غیربین‌المللی جز در موارد ضرورت و نیز در روابط میان طرف‌های متخاصم با دول بی‌طرف مجری نیست.

با توجه به آنچه گفته شد به نظر می‌رسد که مفاد عرفی و معاهداتی مقررات حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در مخاصمات غیربین‌المللی کمافی‌السابق به مورد اجرا گذارده خواهند شد؛ در روابط میان دول متخاصم با سایر دولت‌ها و از جمله دولت‌های بی‌طرف مجری باقی می‌ماند؛ و در روابط میان دولت‌های درگیر مخاصمۀ مسلحانه نیز جز در مواردی که معاهده به نحو دیگری مقرر کرده باشد جاری و ساری خواهند بود مگر آنکه ضرورت‌های نظامی به گونه دیگری مقرر کنند. البته همواره باید به یاد داشت که وجود مخاصمۀ مسلحانه اعم از داخلی یا بین‌المللی ممکن است موجبات استناد دولت متعاقد به مواردی از قبیل ضرورت، فورس ماژور یا تغییر بنیادین اوضاع و احوال را فراهم آورد. ماده ۳ طرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد آثار مخاصمات مسلحانه بر معاهدات در این باره مقرر می‌کند که وجود مخاصمۀ مسلحانه به خودی خود موجبات تعلیق یا خاتمۀ معاهدات را فراهم نمی‌آورد.^{۱۱} بنابراین و نظر به ماده ۷ طرح مواد فوق باید گفت علی‌رغم اینکه نمی‌توان به‌طور کلی منکر امکان استناد یک دولت به عناصری از قبیل فورس ماژور، ضرورت و تغییر بنیادین اوضاع و احوال در تعلیق یا توقف تعهدات محیط‌زیستی در جریان مخاصمۀ مسلحانۀ بین‌المللی یا غیربین‌المللی شد، به‌طور حتم می‌توان بیان داشت که آن دولت مسیر دشواری برای اثبات ادله خود پیش رو دارد.

ماری جکبسون، اولین مخبر ویژه کمیسیون حقوق بین‌الملل در خصوص حفاظت از محیط‌زیست در ارتباط با مخاصمات مسلحانه در گزارش نخست خود در ۲۰۱۴ به احصای اصول و مفاهیم اساسی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست که در مخاصمات مسلحانه باید مورد توجه باشند پرداخت.^{۱۲} وی با استناد به آرای مراجع بین‌المللی به این نتیجه رسیده است که مفاهیم و اصولی از قبیل توسعه پایدار، پیشگیری، احتیاط، پرداخت توسط آلوده‌کننده و مراقبت مقتضی، جان‌مایه

9. ICRC, *Guidelines on Protection of Natural Environment in Armed Conflict*, Hereinafter *ICRC Guidelines*, Geneva: ICRC Publication, 2020, p.22.

10. *Protecting the Environment During Armed Conflict*, op.cit., p. 43.

11. ILC Draft Articles on the Effects of Armed Conflicts on Treaties, *ILC Yearbook*, vol. II, Part 2, 2011, pp. 106-130.

12. Preliminary Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, UN Doc. A/CN.4/674, 30 May 2014, pp. 31-42.

مقررات حقوق بین‌الملل محیط‌زیست هستند که باید در مخاصمات مسلحانه نیز مدنظر قرار گیرند. جکبسون در گزارش دوم خود اشاره می‌کند که تا ۱۹۷۶ در اسناد بین‌المللی به این مهم توجه نمی‌شد^{۱۳} و تنها در این زمان بود که با تصویب کنوانسیون مربوط به تکنیک‌های تغییر محیط‌زیست و بعد از آن، تصویب پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو در ۱۹۷۷، رژیم معاهداتی حقوق بشردوستانه به نوعی این مفاهیم و اصول محیط‌زیستی را مدنظر قرار داد.

حاصل همه این مطالعات در اصل شماره ۱۵ پیش‌نویس سال ۲۰۱۹ کمیسیون حقوق بین‌الملل در خصوص آثار مخاصمات مسلحانه بر محیط‌زیست بروز یافته که تحت عنوان «ملاحظات زیست‌محیطی» مقرر می‌کند: «ملاحظات زیست‌محیطی باید هنگام اعمال اصل تناسب و قواعد مربوط به ضرورت نظامی مدنظر قرار گیرند».^{۱۴} کمیسیون حقوق بین‌الملل در شرح این اصل می‌گوید: «اصل پیش‌نویس شماره ۱۵ آن گاه موضوعیت پیدا می‌کند که هدف نظامی مشروع شناسایی شده باشد. از آنجا که دانش مربوط به محیط‌زیست و زیست‌بوم‌ها به نحو فزاینده‌ای افزایش یافته، بهتر درک شده و به‌طور گسترده در اختیار بشر است، باید پذیرفت که ملاحظات محیط‌زیستی نمی‌توانند با گذشت زمان لاینی تغییر بمانند بلکه این ملاحظات همگام با درک بشر از محیط‌زیست توسعه پیدا می‌کنند».^{۱۵} رهنمودهای سال ۲۰۲۰ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز با الهام از این اصول و مفاهیم در قاعده شماره ۱ مقرر می‌کنند: «روش‌های جنگی و جنگ‌افزارها باید با ملاحظه حمایت و حفاظت از محیط‌زیست به کار گرفته شوند».^{۱۶}

۱-۲. حقوق بین‌الملل بشر

شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد در ۲۰۱۲ مقرر کرد مخبر ویژه‌ای برای مطالعه در مورد حقوق بشر و محیط‌زیست تعیین شود.^{۱۷} این مخبر ویژه، وظیفه اصلی خود را با تهیه دستورالعمل‌هایی در خصوص تعهدات حقوق بشری مرتبط با محیط‌زیست سالم، پایدار، تمیز و امن به سرانجام رساند و در قالب ۱۶ اصل به احصای این تعهدات پرداخت.^{۱۸} اصول مزبور به مسئله آثار مخاصمات مسلحانه بر محیط‌زیست و حقوق بشر پرداخته‌اند ولی در اصل‌های شماره

۱۳. وی فهرستی از این اسناد را در پاورقی شماره ۱۶۶ این گزارش آورده است:

Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts, UN Doc. A/CN.4/685, 28 May 2015, p. 35.

14. ILC Draft Principles on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts, Hereinafter ILC Draft Principles, Adopted by the Commission on First Reading, UN Doc. A/74/10, 2019, p. 213.

15. Ibid., p. 257.

16. ICRC Guidelines, op.cit., p. 7.

17. UN Doc. A/HRC/RES/19/10, 19 April 2012.

18. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, UN Doc. A/HRC/37/59, 24 January 2018.

۱ و ۲ تصریح کرده‌اند که دولت‌ها باید به حقوق بشر احترام گذارند، از آن حمایت کنند و در جهت تحقق آن، به منظور تضمین محیط‌زیست سالم، پایدار، تمیز و امن اقدام کنند. مخبر ویژه شورای حقوق بشر در شرح این تعهد بیان می‌کند که دولت‌ها باید از نقض حقوق بشر به واسطه آسیب یا اجازه آسیب‌رساندن به محیط‌زیست پرهیز کنند، از محیط‌زیست در برابر مداخلات مضر به حال آن حفاظت کنند و گام‌های مؤثری را جهت تضمین نگهداری و استفاده پایدار از زیست‌بوم‌ها و تنوع جانداران بردارند و در این چارچوب با در نظر داشتن مراقبت مقتضی، از آسیب به محیط‌زیست در حد امکان پرهیزند.^{۱۹} پیرو این تحولات، شورای حقوق بشر در اکتبر ۲۰۲۱ در قالب قطعنامه شماره ۴۸/۱۳، حق بر محیط‌زیست سالم، تمیز و پایدار را به‌عنوان حق بشری احصا کرد.^{۲۰}

تعهد احترام به محیط‌زیست به‌عنوان حق بشری، محدود به زمان صلح نیست. دیوان بین‌المللی دادگستری در موارد متعددی بر تداوم اجرای تعهدات حقوق بشری در زمان مخاصمات مسلحانه تأکید کرده است. همچنین باید اضافه کرد که تعهدات بنیادین حقوق بشری از جمله احترام به حق حیات و سلامت افراد که ممکن است در نتیجه تخریب محیط‌زیست مورد خدشه قرار گیرند، در مورد گروه‌های مسلح غیردولت نیز ساری و جاری‌اند؛ به‌ویژه در مواقعی که این گروه‌ها منطقه یا جمعیتی را در کنترل دارند.^{۲۱} محققان دانشگاه هاروارد در تحقیقی که در ۲۰۱۷ منتشر کردند نشان دادند که شورای امنیت در ۱۲۵ قطعنامه و ۵۰ بیانیه رئیس‌شورا، و مجمع عمومی در ۶۵ قطعنامه به نقض حقوق بشر توسط کنش‌گران مسلح غیردولت اشاره کرده‌اند.^{۲۲} دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در ۲۰۱۰ در نظر مشورتی در خصوص اعلامیه استقلال کوزوو تأکید کرد که شورای امنیت می‌تواند تعهداتی را برای بازیگران غیردولت ایجاد کند.^{۲۳} بنابراین، حداقل باید قائل بر آن بود که آن دسته از گروه‌های مسلح غیردولت که مخاطب قطعنامه‌های

19. *Ibid.*, pp. 7-8.

20. UN Doc. A/HRC/RES/48/13, 18 October 2021; See also: Savaresi, Annalisa, "The UN HRC Recognizes the Right to a Healthy Environment and Appoints a New Special Rapporteur on Human Rights and Climate Change. What Does it All Mean?", *EJIL Talk*, 12 October 2021, Available at: <https://www.ejiltalk.org/the-un-hrc-recognizes-the-right-to-a-healthy-environment-and-appoints-a-new-special-rapporteur-on-human-rights-and-climate-change-what-does-it-all-mean/?utm_source=mailpoet&utm_medium=email&utm_campaign=ejil-talk-newsletter-post-title_2>, last seen 6th August 2022.

21. OHCHR, *International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict*, New York and Geneva: UN Publication, HR/PUB/11/01, 2011, p. 25.

22. Burniske, Jessica S., et al., "Armed Non-State Actors and International Human Rights Law: An Analysis of the Practice of the U.N. Security Council and U.N. General Assembly", *Harvard Law School Program on Int'l Law & Armed Conflict*, 2017, p. 27, Available at: <<https://dash.harvard.edu/handle/1/33117816>>, last seen 6th August 2022.

23. ICJ, *Advisory Opinion on Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, 22 July 2010, para. 116; See also: International Law Association, *Non-State Actors*, Washington Conference, 2014, p. 6.

شورای امنیت هستند، نسبت به رعایت حقوق بشر و از جمله احترام به محیط‌زیست تعهد دارند، هرچند که مخبران ویژه شورای حقوق بشر، دیدگاه موسع‌تری را مدنظر دارند. این متخصصان حقوق بشر در ۲۰۲۱ در قالب بیانیه جمعی اظهار نمودند که به زعم ایشان، با توجه به تحولات رخ داده در چارچوب هنجاری حقوق بشر، حداقل باید بر آن بود که گروه‌های مسلح غیردولتی که رفتارهای دولت‌گونه دارند یا به صورت دفاکتو بخشی از یک سرزمین و جمعیت را تحت کنترل خود دارند، باید نسبت به حقوق بشر ملتزم باشند.^{۲۴}

مخبر ویژه کمیسیون حقوق بین‌الملل در ۲۰۱۸ به جزئیات تعهدات حقوق بشری مرتبط با محیط‌زیست که در زمان مخاصمات مسلحانه به‌طور کلی و در زمان اشغال نظامی به‌طور خاص باید مطمح نظر باشند پرداخته است.^{۲۵} وی اشاره می‌کند که علت اصلی عدم توجه کافی به دغدغه‌های زیست‌محیطی در معاهدات بنیادین حقوق بشر را باید در پیشینی بودن این اسناد به نسبت زمان طرح این نگرانی‌ها جستجو کرد، و ادامه می‌دهد که ممکن است آسیب به محیط‌زیست منجر به نقض حقوقی از جمله حق حیات، حق زندگی خانوادگی، حق سلامت یا حق بر غذا باشد.^{۲۶}

رابطه حق بر سلامت و محیط‌زیست سالم هم بازتاب قابل توجهی در اقدامات نهادهای حقوق بشری دارد. برای مثال، کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در نظریه عمومی شماره ۱۴ در خصوص حق بر سلامت، از جمله شاخصه‌های تحقق این حق را وجود محیط‌زیست سالم دانسته و تأکید کرده است که محیط‌زیست سالم باید عاری از مواد شیمیایی و تشعشعات مضر یا سایر عناصر خطرناک زیست‌محیطی باشد که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر حیات بشر تأثیر می‌گذارند.^{۲۷} کمیته حقوق کودک نیز در نظریه عمومی شماره ۱۵ به رابطه میان خطرات آلودگی‌های محیط‌زیستی و سلامت کودکان توجه کرده است.^{۲۸}

بنابر آنچه در این مبحث گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که حمایت از محیط‌زیست در

24. *Joint Statement by Independent United Nations Human Rights Experts on Human Rights Responsibilities of Armed Non-State Actors*, 25 February 2021, Available at: <<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26797&LangID=E>>, last seen 6th August 2022.

25. *First Report on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts by Marja Lehto*, UN Doc. A/CN.4/720, 30 April 2018, pp. 32-39.

26. همان، صص ۳۳-۳۲. دیوان دادگستری جامعه اقتصادی کشورهای آفریقای غربی در پرونده SERAP علیه نیجریه با بیان اینکه «کیفیت زندگی بشری به کیفیت محیط‌زیست بستگی دارد»، این گفته مخبر ویژه را تأیید می‌کند (ECW/CCJ/JUD/18/12, 2012). کمیسیون امریکایی حقوق بشر نیز در پرونده Yanomami علیه برزیل بر رابطه متقابل میان محیط‌زیست و حق حیات صحه گذاشت (IACHR Resolution No. 12/85, Case No. 7615, 1985). موضع مشابهی نیز از سوی دیوان اروپایی حقوق بشر در پرونده Öneriyildiz علیه ترکیه اتخاذ شد (ECHR Application No. 48939/99, Judgment of 30 November 2004, para. 71).

27. CESCR General Comment No. 14, UN Doc. E/C.12/2000/4, 11 August 2000, paras. 4, 15.

28. CRC General Comment No. 15, UN Doc. CRC/C/GC/15, 17 April 2013, paras. 49, 50.

مخاصمات مسلحانه به‌عنوان تعهد زیست‌محیطی و حقوق بشری به قوت خود باقی خواهد ماند و اجرای حقوق بین‌الملل بشردوستانه به‌عنوان *lex specialis* زمان جنگ، به خودی خود، نافی تعهدات پیش‌گفته به حساب نمی‌آید. مبحث بعد به بررسی حمایت‌های عام حقوق بشردوستانه از محیط‌زیست در رابطه با جنگ می‌پردازد.

۲. حقوق بین‌الملل بشردوستانه و حفاظت عام از محیط‌زیست به‌عنوان مال غیرنظامی

در حقوق بشردوستانه، اموال به نظامی و غیرنظامی تقسیم می‌شوند. اموال نظامی، هدف نظامی تلقی شده و حمله به آن‌ها مجاز است. سایر اموال که در این دسته قرار نمی‌گیرند به‌موجب اصل تفکیک از حمله مصون‌اند. این مصونیت مطلق است اما ممکن است ضرورت‌های نظامی حمله‌ای را توجیه کنند که پیامد آن، تخریب و انهدام تصادفی اموال غیرنظامی باشد. اینکه چنین حمله‌ای چگونه توجیه می‌شود، در بررسی متناسب‌بودن حمله با مزیت نظامی عینی و قطعی و مستقیم ناشی از آن مشخص می‌شود و در هر صورت، اصل احتیاط، طرفین متخاصم را به رعایت برخی اقدامات احتیاطی به منظور کاهش تلفات تصادفی فرامی‌خواند. به این مختصر باید این نکته را نیز اضافه کرد که اموال با کاربرد دوگانه در حقوق بشردوستانه، نظامی محسوب می‌شوند.

محیط‌زیست در دسته اموال غیرنظامی جای دارد و بنابراین، جز در مواردی که کاربرد دوگانه آن احراز شود از حمله مصون است. در چارچوب حقوق بشردوستانه، علاوه بر این حمایت کلی، به‌طور خاص نیز از محیط‌زیست در مقابل آثار جنگ حمایت شده است که موضوع مبحث بعدی این نوشتار است. در این مبحث با توجه به رهنمودهای سال ۲۰۲۰ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و اصول پیش‌نویس ۲۰۱۹ کمیسیون حقوق بین‌الملل به حمایت‌هایی که در حقوق بشردوستانه از محیط‌زیست به‌عنوان مال غیرنظامی صورت می‌گیرد، پرداخته شده است.

۱-۲. غیرنظامی‌بودن محیط‌زیست

عبارت «محیط‌زیست» در اسناد بین‌المللی تعریف نشده ولی با توجه به فحواى اسناد می‌توان بر آن بود که دامنه این عبارت، مفهوم موسعی را در بر می‌گیرد که شامل هر آنچه است که به دست بشر ساخته نشده: هوا، اقیانوس و آب، خاک، سنگ‌ها، کوه‌ها، تپه‌ها، گیاهان و حیوانات. محیط‌زیست در کلیت آن و در چارچوب مفهوم موسعی که در بالا ترسیم شد، ذاتاً غیرنظامی به حساب می‌آید. کمیسیون حقوق بین‌الملل و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در این مورد اتفاق

نظر دارند.^{۲۹} استفاده از واژه «ذاتاً» در عبارت فوق، تعمدی است و جنبه تأکیدی دارد، چرا که برخی بر این عقیده‌اند که تنها آن بخش از محیطزیست را باید غیرنظامی دانست که آسیب به آن برای غیرنظامیان مضر باشد.^{۳۰} این دیدگاه به صورت سنتی در ادبیات و اسناد حقوق بین‌الملل بشردوستانه نمود داشته و حتی می‌شود گفت که ماده (۱) ۵۵ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ نیز تا حدودی با این نگاه همخوانی دارد ولی ترکیب این ماده با ماده (۳) ۳۵ همین سند، گویای ارزش ذاتی طبیعت در خوانش حقوق بین‌الملل بشردوستانه است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در شرح ماده (۳) ۳۵ می‌گوید: «این خود محیطزیست طبیعی است که مورد حمایت است. محیطزیست، دارای مشترک است و باید حراست شود و برای استفاده همگان باقی باشد».^{۳۱}

۲-۲. قواعد کلی حقوق بشردوستانه و حفاظت از محیطزیست به‌عنوان مال

غیرنظامی

شناسایی محیطزیست به‌عنوان مال غیرنظامی سبب می‌شود که قواعد کلی حقوق بشردوستانه به صورت مستقیم و غیرمستقیم از محیطزیست در برابر آثار مخاصمات مسلحانه محافظت به عمل آورند. منظور از حفاظت مستقیم، اشاره به آن قسم از قواعد است که از محیطزیست به دلیل خصیصه غیرنظامی بودن آن حمایت می‌کنند و مقصود از حفاظت غیرمستقیم، اشاره به قواعدی در حقوق بشردوستانه است که برای مثال، حمله به تأسیسات دارای نیروهای خطرناک را تحدید می‌کنند و از این منظر به صورت غیرمستقیم منجر به حفاظت از محیطزیست می‌شوند.

الف. حفاظت مستقیم قواعد عام حقوق بشردوستانه از محیطزیست به‌عنوان

مال غیرنظامی

اصل شماره ۱۴ پیش‌نویس سال ۲۰۱۹ کمیسیون حقوق بین‌الملل مقرر می‌کند: «حقوق مخاصمات مسلحانه، مشتمل بر اصول و قواعد تفکیک، تناسب، ضرورت نظامی و احتیاط در حمله، باید به منظور حفاظت از محیطزیست در مورد آن اعمال شوند».

اموال غیرنظامی اصولاً به‌موجب اصل تفکیک از حمله مصون‌اند مگر اینکه آن‌چنان که در بند ۲ ماده ۵۲ پروتکل اول الحاقی آمده به‌موجب ماهیت، موقعیت، هدف یا کاربرد، سهم مؤثری

29. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 252; See Also: Henckaerts, Jean-Marie, Doswald-Beck, Louise, *Customary International Humanitarian Law*, vol. 1, Geneva: Cambridge University Press, 2005, Rule 43(a), Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docindex/v1_rul_rule43>, last seen 6 August 2022.

30. *ICRC Guidelines, op.cit.*, p. 18.

31. ICRC, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, 1987, paras. 1441, 1462.

در عملیات نظامی ایفا کنند به نحوی که انهدام جزئی یا کلی یا توقیف و بی‌اثر کردن آن‌ها در شرایط خاص آن برهه از مخاصمه، مزیت نظامی حتمی و قطعی در پی داشته باشد. محیط‌زیست، ماهیتی غیرنظامی دارد ولی ممکن است بنا بر موقعیت، هدف یا کاربرد، در تعریف اهداف نظامی جای گیرد مشروط بر اینکه اولاً سهم مؤثری در عملیات نظامی ایفا کند و ثانیاً پیامد حمله به آن، مزیت نظامی قطعی و حتمی باشد. صلیب سرخ در رهنمودهای خود به‌درستی تأکید می‌کند که در فهم عبارات بالا باید تفسیر مضیق از مفاهیم اشاره‌شده مدنظر باشد و نیز اگر در نهایت در نتیجه چنین تفسیری، قسمتی از محیط‌زیست مثلاً ناحیه‌ای از جنگل به مثابه هدف نظامی شناسایی شد، مجوز حمله باید صرفاً محدود به همان ناحیه و نه کل جنگل صادر شود.^{۳۳} صلیب سرخ همچنین بر برهه زمانی اشاره‌شده در ماده (۲) ۵۲ پروتکل الحاقی اول تأکید دارد و می‌گوید در هر لحظه‌ای که مزیت نظامی مدنظر حاصل شود یا مشخص شود که از حمله به محیط‌زیست آن مزیت حاصل نخواهد شد، حمله یا تداوم آن باید پایان پذیرد.^{۳۳} کمیسیون حقوق بین‌الملل نیز در شرحی که بر بند ۳ اصل ۱۳ پیش‌نویس آورده، رویکرد مشابهی اتخاذ کرده است.^{۳۴}

اصل دیگری که در چارچوب حفاظت‌های عام و مستقیم از محیط‌زیست باید مدنظر قرار گیرد، اصل تناسب است که در ماده (۵) ۵۱ (ب) پروتکل اول الحاقی مذکور اقتاده است. دیوان بین‌المللی دادگستری در خصوص اهمیت رعایت اصل تناسب در رابطه با حفاظت از محیط‌زیست می‌گوید: «احترام به محیط‌زیست یکی از عناصری است که در ارزیابی مطابقت عمل با ... تناسب محاسبه می‌شود».^{۳۵} منظور دیوان این است که اگر حمله به یک هدف نظامی، موجب آسیب‌های احتمالی به محیط‌زیست باشد که از مزیت قطعی و حتمی نظامی حاصل از حمله فراتر رود، چنین حمله‌ای نباید صورت پذیرد.

اصل تناسب، نقطه ثقل حقوق بشردوستانه است که تعادل میان ملاحظات انسانی و ضرورت‌های نظامی را برقرار می‌کند؛ اما در برقراری این تعادل، کفه ترازو قدری به سمت ملاحظات انسانی سنگینی می‌کند زیرا در محاسبات اصل تناسب باید از مفهوم مزیت نظامی، تفسیری به‌غایت محدود و مضیق ارائه شود و برعکس در تفسیر مفهوم تلفات تصادفی می‌توان چنان گشاده‌دست بود که این مفهوم را به آسیب‌های مع‌الواسطه و غیرمستقیم قابل پیش‌بینی

32. ICRC Guidelines, op.cit., pp. 47-48.

۳۳. اصول پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل، همان، صص ۲۵۴-۲۵۳. رهنمودهای سال ۲۰۲۰ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ برای تأکید بیشتر، در قاعده شماره ۱۳ با الهام از ماده ۵۲ کنوانسیون چهارم ژنو مقرر می‌کنند که اصولاً تخریب هر قسمتی از محیط‌زیست ممنوع است مگر اینکه ضرورت قطعی نظامی ایجاب کند.

۳۴. بند ۳ اصل ۱۳ پیش‌نویس مقرر می‌کند: «هیچ بخشی از محیط‌زیست نباید هدف حمله قرار گیرد، مگر آنکه به هدف نظامی تبدیل شده باشد».

35. Advisory Opinion on Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, op.cit., para. 30.

نیز تعمیم داد.^{۳۶} این نکته در بحث حاضر به‌ویژه از آن حیث حائز اهمیت است که آسیب به محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه، بیشتر در نتیجه حمله غیرمستقیم محقق می‌شود و بنابراین همواره باید در پیش‌بینی‌های مربوط به اصل تناسب در نظر گرفت که آسیب به محیط‌زیست و تخریب زیست‌بوم‌ها یا تقویت موجبات تغییرات اقلیمی، جملگی می‌توانند در زمره تلفات تصادفی مع‌الواسطه یا غیرمستقیم قابل پیش‌بینی به حساب آیند.^{۳۷} کمیسیون حقوق بین‌الملل در شرح اصل شماره ۱۵ پیش‌نویس با توجه به همین رویکرد مقرر می‌کند: «از آنجا که دانش ما از محیط‌زیست و زیست‌بوم‌ها به نحو فزاینده‌ای رو به فزونی است، باید پذیرفت که ملاحظات محیط‌زیستی در گذر زمان ایستا نمی‌مانند و به اندازه گسترش درک انسان از محیط‌زیست، توسعه می‌یابند».^{۳۸} بنابراین در محاسبات مربوط به اصل تناسب و نیز اصل احتیاط در حمله که در ماده ۵۷ پروتکل اول الحاقی آمده، باید توجه ویژه‌ای به آثار تصادفی ناشی از حمله بر محیط‌زیست صورت گیرد و حتی اگر اطلاعات علمی متقنی نیز درباره این آثار احتمالی در دست نباشد، باید همه جوانب احتیاط مدنظر قرار گیرند تا از آسیب تصادفی به محیط‌زیست جلوگیری شود یا میزان آن به حداقل برسد. عبارت «همه» که در جمله بالا آمده است، نشان می‌دهد که تکلیف منتج از اصل احتیاط در حمله، تعهدی گسترده است و طبعاً با لحاظ «برخی» مراقبت‌های در دسترس ملغی نخواهد شد.^{۳۹} علاوه بر این‌ها، اصل احتیاط در حمله مقرر می‌کند که در صورت امکان در مواردی که ممکن است حمله منجر به آسیب به محیط‌زیست شود، اخطار قبلی جهت اتخاذ اقدامات حفاظتی لازم صادر شود.

رعایت اصل احتیاط صرفاً محدود به طرف مهاجم نیست بلکه همه طرف‌های متخاصم باید در همه حال اقدامات احتیاطی ممکن را به عمل آورند تا اموال غیرنظامی در کنترل آن‌ها و از جمله محیط‌زیست از آثار مخاصمه در امان باشند. ماده ۵۸ (ج) پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ حاوی این مقرر است و مطالعه کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در مورد حقوق بشردوستانه عرفی حاکی از آن است که رعایت این مقرر در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی واجب است.^{۴۰} کمیسیون حقوق بین‌الملل با توجه به همین تعهد در اصل ۴ پیش‌نویس از دولت‌ها خواسته تا با

36. ICRC, *International Expert Meeting Report: The Principle of Proportionality*, Geneva: ICRC Publication, 2018, pp. 43-51.

37. Droege, Cordula, Tougas, Marie-Louise, "The Protection of the Natural Environment in Armed Conflict – Existing Rules and Need for Further Legal Protection", *Nordic Journal of International Law*, vol. 82, Issue 1, 2013, pp. 31-32.

38. اصول پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل، همان، ص ۲۵۷. اصل ۱۵ مقرر می‌کند: «ملاحظات زیست‌محیطی به هنگام اعمال اصل تناسب و قواعد مرتبط با ضرورت نظامی باید مدنظر باشند».

39. ICRC *Guidelines*, *op.cit.*, p. 57.

40. Henckaerts, Doswald-Beck, *op.cit.*, Rule 22, Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule22>, last seen 6th August 2022.

توافق یا به هر شکل دیگر، مناطق حائز اهمیت فراوان زیست‌محیطی و فرهنگی را به‌عنوان اماکن حفاظت‌شده مشخص و اعلام کنند. اصل ۱۷ پیش‌نویس نیز مقرر می‌کند که نواحی و اماکن مشخص‌شده تا زمانی که محل استقرار اهداف نظامی نباشند، نباید هدف حمله قرار گیرند. کمیسیون در شرح این اصل توضیح می‌دهد که طرف‌ها می‌توانند برای درک بهتر این اصل به ماده ۶۰ پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷ در مورد مناطق غیرنظامی که این اصل از آن استخراج شده مراجعه کنند.^{۴۱}

ب. حفاظت غیرمستقیم قواعد حقوق بشردوستانه از محیط‌زیست به‌عنوان مال غیرنظامی

منظور از حفاظت غیرمستقیم، اشاره به قواعدی از حقوق بشردوستانه است که اصالتاً مربوط به حمایت از محیط‌زیست یا اموال غیرنظامی نیستند ولی به‌صورت جزئی یا کلی، حمایت‌هایی را مقرر می‌کنند که مآلاً در جهت حفاظت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه نیز کاربرد دارند. کمیسیون حقوق بین‌الملل در رأس این موارد در قالب اصل شماره ۱۲ پیش‌نویس به شرط مارتنز اشاره دارد. این شرط که ابتدا در مقدمه کنوانسیون دوم لاهه ۱۸۹۹ در خصوص جنگ‌های زمینی مذکور افتاد، در سیاق بحث حاضر مقرر می‌کند که حفاظت از محیط‌زیست در مواردی که در موافقت‌نامه‌های بین‌المللی تصریح نشده باشد، بر مبنای اصول حقوق بین‌الملل که از عرف‌های تثبیت‌شده، انسانیت و وجدان عمومی نشأت گرفته‌اند تداوم می‌یابد. دیوان بین‌المللی دادگستری در نظر مشورتی در خصوص کاربرد سلاح‌های هسته‌ای بر عرفی‌بودن این مقرره تأکید کرده^{۴۲} و از همین روی است که کمیسیون حقوق بین‌الملل و صلیب سرخ بر کاربرد شرط مارتنز در بحث حفاظت از محیط‌زیست تأکید دارند و البته هر دو بیان می‌کنند که این شرط را نباید به‌عنوان منبع مستقلی از سایر منابع حقوق بین‌الملل به حساب آورد.^{۴۳}

در ادامه به سایر مقررات حقوق بشردوستانه که به‌صورت غیرمستقیم منجر به حفاظت از محیط‌زیست می‌شوند پرداخته می‌شود.

(۱) قواعد مربوط به اموال

صلیب سرخ در ادامه بحث مربوط به حمایت‌های غیرمستقیم در قالب قاعده شماره ۱۰ به

41. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 260.

42. *Advisory Opinion on Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, op.cit.*, para. 84.

43. البته لحن کمیسیون حقوق بین‌الملل در این باره محتاطانه است و تصریح می‌کند که نباید درج این اصل را در مجموعه اصول پیش‌نویس به معنای هم‌سویی کمیسیون با هیچ‌یک از تفاسیر مربوط به آثار حقوقی شرط مارتنز تلقی کرد: *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 248; *ICRC Guidelines, op.cit.*, p. 79.

ممنوعیت حمله، تخریب، جابه‌جایی و مختل کردن اموالی که برای بقای جمعیت غیرنظامی ضرورت دارند اشاره دارد و بیان می‌کند که از این قاعده می‌توان حفاظت مستقیم و غیرمستقیم از محیط‌زیست را استخراج کرد. حفاظت مستقیم زمانی است که مال مورد بحث، بخشی از محیط‌زیست باشد از جمله آب آشامیدنی و مناطق کشاورزی؛ و حفاظت غیرمستقیم مربوط به اموالی است که بخشی از محیط‌زیست به حساب نمی‌آیند ولی تخریب، جابه‌جایی یا مختل کردن آن‌ها آثار سوئی بر محیط‌زیست خواهد داشت. برای مثال می‌توان به تأسیسات آبرسانی اشاره نمود که تحت حمایت این مقرر قرار دارند و آسیب به آن‌ها سبب له‌یزرع شدن زمین‌های کشاورزی می‌شود. به علاوه، چنین صدماتی به تأسیسات آبیاری و آبرسانی می‌تواند منجر به جابه‌جایی گسترده جمعیت شود که در نتیجه آن ممکن است تنوع زیستی و حیات وحش نیز تحت تأثیر قرار گیرد.^{۴۴} این نکته مورد توجه کمیسیون حقوق بین‌الملل نیز قرار گرفته و از همین رو کمیسیون در قالب اصل شماره ۸ پیش‌نویس از دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و سایر بازیگران خواسته تا ترتیبات مقتضی را به منظور ممانعت و فروکاستن از آسیب‌های زیست‌محیطی در نتیجه آوارگی جمعیت جنگ‌زده به عمل آورند. کمیسیون همچنین در ذیل اصل شماره ۵ به مناطق محل سکونت افراد بومی اشاره دارد و مقرر می‌کند که دولت‌ها باید در موقع مخاصمات مسلحانه به حفاظت از محیط‌زیست در این مناطق توجه داشته باشند. البته در تفسیر و تحلیل این مقرر باید به بند ۳ ماده ۵۴ پروتکل اول الحاقی نیز نظر داشت که بیان می‌دارد چنانچه این اموال در تعریف اموال نظامی قرار گیرند، حمله به آن‌ها مجاز خواهد بود مگر آنکه حمله سبب به قحطی‌کشانده شدن غیرنظامیان یا جابه‌جایی قهری آنان شود. صلیب سرخ با توجه به بند ۵ ماده ۵۴ به سیاست زمین سوخته که باید به‌عنوان استثنایی بر این قاعده در شرایط ضرورت نظامی مدنظر باشد نیز اشاره نموده و البته تصریح می‌کند که با توجه به اینکه مقررۀ مشابهی در ماده ۱۴ پروتکل الحاقی دوم به چشم نمی‌خورد، در مورد جواز اعمال این سیاست در مخاصمات غیربین‌المللی تردید وجود دارد.

منع حمله به تأسیسات دارای نیروهای خطرناک مانند سدها، بندها و پایگاه‌های تولید برق هسته‌ای آن‌چنان که در ماده ۵۶ پروتکل اول الحاقی و ماده ۱۵ پروتکل دوم الحاقی آمده یا اعمال مراقبت‌های خاص، آن‌چنان که در قاعده شماره ۴۲ حقوق بشردوستانه عرفی برای مخاصماتی که در آن‌ها پروتکل‌های الحاقی اعمال نمی‌شوند مذکور افتاده نیز به دو شیوه به‌صورت غیرمستقیم، حفاظت از محیط‌زیست را به همراه دارد زیرا از یک سو، آزاد شدن نیروهای خطرناک در نتیجه حمله به این مقاصد حتماً برای محیط‌زیست مضر است و از سوی دیگر، ضابطه «تلفات سنگین غیرنظامیان» که در بند ۱ ماده ۵۶ پروتکل اول آمده، از مجرای آسیب به

44. ICRC Guidelines, op.cit., pp. 63-64.

محیط‌زیست از طریق نیروهای رهاشده از این تأسیسات نیز محقق می‌شود.^{۴۵} محیط‌زیست همچنین به‌موجب قاعده منع غارت که از جمله قواعد عرفی حقوق بشردوستانه است، حمایت می‌شود. کمیسیون حقوق بین‌الملل در توضیح این ممنوعیت بیان می‌کند که این قاعده شامل آن قسم از محیط‌زیست نیز می‌شود که به‌عنوان دارایی عمومی یا خصوصی تلقی شده^{۴۶} و همچنین آن‌چنان که دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده اقدامات نظامی در سرزمین کنگو مقرر نموده، این قاعده به منابع طبیعی نیز تعمیم می‌یابد.^{۴۷} کمیسیون حقوق بین‌الملل در شرح اصل ۱۸ پیش‌نویس که به ممنوعیت غارت می‌پردازد تأکید می‌کند که غارت منابع طبیعی، بخشی از مفهوم گسترده‌تر بهره‌برداری غیرقانونی از منابع طبیعی است که همواره در مخاصمات مسلحانه و دوران بعد از آن دیده شده است.^{۴۸} همان‌طور که در قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد ذکر شده، ممکن است بهره‌برداری غیرقانونی از منابع طبیعی توسط دولت‌ها، اشخاص خصوصی یا گروه‌های مسلح غیردولت صورت گیرد.^{۴۹} غارت، آن‌چنان که دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده دلایچ اظهار می‌دارد شامل اقدامات انفرادی سربازان نیز می‌شود.^{۵۰} کمیسیون حقوق بین‌الملل، هم‌راستا با کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، این مفهوم را بسط داده و شامل اقدامات انفرادی غیرنظامیان هم نموده و تأکید می‌کند که الزاماً غارت نباید همراه با توسل به زور یا خشونت باشد.^{۵۱}

کمیسیون حقوق بین‌الملل در اصل‌های ۴ و ۱۷ پیش‌نویس به تلاقی میان مقررات حقوق بین‌الملل بشردوستانه در حفاظت از محیط‌زیست و اموال فرهنگی اشاره دارد و بیان می‌کند که حمایت‌های مصرح در اسناد بین‌المللی مربوط به اموال فرهنگی از جمله در کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه و کنوانسیون میراث جهانی می‌توانند در حمایت از محیط‌زیست نیز کاربرد داشته باشند.^{۵۲} اموال فرهنگی اصولاً از آسیب حمله مصون‌اند مگر آنکه ضرورت قطعی نظامی وجود داشته باشد؛ اما چنانچه این اموال در زمره میراث فرهنگی یا معنوی قرار گیرند به‌موجب ماده ۵۳ پروتکل اول الحاقی و ماده ۱۶ پروتکل دوم الحاقی، از مصونیت مطلق برخوردار خواهند بود.^{۵۳} بر این مبنا اگر بخشی از محیط‌زیست مثلاً غار یا سایت باستان‌شناسی یا کتیبه‌ای سنگی که بر دل کوهی نقش

45. *Ibid.*, p. 68.

46. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 262.

47. ICJ, *Judgment in the Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo*, 19 December 2005, para. 250.

48. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 263.

49. See, e.g.: UN Doc. S/RES/1457, 24 January 2003, para. 2.

50. ICTY, *Judgment in the Case Prosecutor v. Delalic and Others*, 16 November 1998, para. 590.

51. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 262.

52. *Ibid.*, p. 223.

53. *ICRC Guidelines, op.cit.*, pp. 69-71.

شده است به‌عنوان اموال فرهنگی یا میراث فرهنگی شناسایی شود، از حمایت‌های پیش‌گفته برخوردار خواهد بود. صلیب سرخ در شرح قاعده شماره ۱۲ رهنمودهای ۲۰۲۰ به این نکته نیز اشاره دارد که بعضاً ممکن است کوه یا جنگل یا جزیره به‌صورت مستقل برای برخی مردمان مقدس باشد و بنابراین چنانچه در زمره میراث فرهنگی یا معنوی قرار گیرد، آن محل از حمایت و مصونیت مطلق برخوردار خواهد بود.^{۵۴}

(۲) قواعد مربوط به اشغال نظامی

مخبر فعلی کمیسیون، ماریا لتو، گزارش اول خود را در ۳۰ آوریل ۲۰۱۸ تقدیم کمیسیون کرد.^{۵۵} این گزارش که صرفاً به مسئله اشغال نظامی اختصاص داشت، سبب شد که اصول ۲۰، ۲۱ و ۲۲ پیش‌نویس سال ۲۰۱۹ با جزئیات زیادی به این مبحث پردازند.

ماده ۴۲ مقررات لاهه مقرر می‌کند که یک سرزمین را باید تحت اشغال دانست «وقتی که آن سرزمین به‌صورت عملی در کنترل قوای متخاصم قرار گیرد». دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در قضیه ساخت دیوار حائل در سرزمین‌های اشغالی بر همین تعریف تکیه کرده است.^{۵۶} حقوق اشغال، علاوه بر مقررات لاهه در کنوانسیون چهارم ژنو نیز مذکور افتاده که وفق آن، احکام متفاوتی در خصوص اموال عمومی منقول و غیرمنقول و اموال خصوصی وضع شده است. محیط‌زیست عمدتاً در دسته اموال عمومی غیرمنقول جای دارد که وفق مقررات لاهه ۱۹۰۷ (ماده ۵۵) باید بر مبنای قواعد انتفاع از مال اداره شوند. این مقرر شامل استفاده از منابع طبیعی نیز می‌شود که آن‌چنان که قاعده ۱۵ از رهنمودهای سال ۲۰۲۰ صلیب سرخ بیان می‌کند، اگر بهره‌برداری از این منابع همراه با مصرف بی‌رویه و بدون توجه به اقتصاد محلی باشد ممنوع است.^{۵۷} اصل ۲۱ پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل با جزئیات بیشتری به این مقرر می‌پردازد: «تا حدی که قوای اشغالگر مجاز به اداره و استفاده از منابع طبیعی در سرزمین اشغالی در جهت منافع جمعیت آن سرزمین و برای اهداف مجاز وفق حقوق مخصصات مسلحانه است، می‌تواند با تضمین استفاده پایدار و به‌حداقل‌رساندن آسیب‌های زیست‌محیطی اقدام کند». کمیسیون در شرح عبارت‌پردازی این اصل بیان می‌کند که پایداری و ملاحظات زیست‌محیطی، اجزای جدایی‌ناپذیر این فرمول به حساب می‌آیند. کمیسیون با وقوف بر اینکه استاندارد مصرح در اصل ۲۱ قدری فراتر از ماده ۵۵ مقررات لاهه است بیان می‌کند که این رهیافت که ملاحظات

54. For further reading see: Askari, Pouria, *et al.*, "Human Rights and Enhanced Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict", *AALCO Journal of International Law*, vol. 4, Issue 2, 2015.

55. UN Doc. A/CN.4/720, *op.cit.*

56. ICJ, *Advisory Opinion on Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 9 July 2004, para. 78.

57. *ICRC Guidelines, op.cit.*, p. 77.

زیست‌محیطی بیشتری را شامل می‌شود، برداشتی نو از مفهوم «انتفاع از مال» است که قوای اشغالگر را ملزم می‌کند در بهره‌برداری از منابع تجدیدناپذیر، جانب احتیاط را نگاه دارند به نحوی که از میزان استخراج پیش از دوران اشغال فراتر نرود و به شکلی از منابع تجدیدپذیر بهره‌برداری کند که استفاده درازمدت و ظرفیت بازسازی منابع، تضمین شده باشد.^{۵۸} به‌علاوه کمیسیون تأکید می‌کند که باید شرایط مذکور در این اصل در اشغال‌های کوتاه‌مدت نیز مدنظر قرار گیرد. اگر قسمت‌هایی از محیط‌زیست در تملک اشخاص خصوصی باشد، اصولاً نباید مورد خدشه قرار گیرد و به‌ویژه توقیف آن توسط قوای اشغالگر ممنوع است. البته این منع مطلق نیست و پرداخت غرامت یا وجود ضرورت نظامی می‌تواند آن را تخصیص بزند مشروط بر آنکه آثار و ملاحظات محیط‌زیستی مدنظر باشند و صدمه به محیط‌زیست نیز از نوع شدید، گسترده یا طولانی‌مدت نباشد.^{۵۹}

کمیسیون حقوق بین‌الملل در اصل شماره ۲۲ به توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل در زمینه اشغال نظامی نیز مبادرت ورزیده و با استناد به اصل مراقبت مقتضی بیان می‌کند که قوای اشغالگر باید تضمین کند که اقداماتی که در سرزمین‌های اشغالی صورت می‌گیرد موجب آسیب عمده به محیط‌زیست بیرون از مناطق اشغالی نشود. همان‌طور که کمیسیون اشاره می‌کند، اصل مراقبت مقتضی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به‌عنوان تعهد به وسیله مورد توجه است و کمیسیون این تعهد را متوجه قوای اشغالگر نیز می‌داند؛ با این تفاوت که حوزه سرزمینی آن را گسترش داده و به مناطقی از سرزمین اشغال‌شده که تحت اشغال قوای اشغالگر قرار ندارند نیز تعمیم داده است.^{۶۰}

۳) قواعد مربوط به کاربرد تسلیحات

تسلیحاتی که در جنگ‌ها به کار می‌روند می‌توانند علاوه بر انسان، برای محیط‌زیست نیز خطرهای بسیار جدی ایجاد کنند و بنابراین باید از مقررات موجود در این حوزه حقوق بشردوستانه نیز برای حفاظت غیرمستقیم از محیط‌زیست بهره گرفت.

از جمله عام‌ترین مقررات مربوط به کاربرد تسلیحات، منع کاربرد سم و سلاح‌های سمی است. استفاده از سم و سلاح‌های سمی می‌تواند موجب آسیب جدی به محیط‌زیست و زیست‌بوم‌ها شود و از جمله به از بین رفتن گیاهان و جانوران بینجامد. منع کاربرد سم و سلاح‌های سمی از جمله مهم‌ترین ممنوعیت‌های مربوط به کاربرد تسلیحات است که دامنه وسیعی از سلاح‌ها اعم از

58. *ILC Draft Principles, op.cit.*, p. 278.

59. *ICRC Guidelines, op.cit.*, pp. 77-78.

60. *ILC Draft Principles, op.cit.*, pp. 278-280.

بیولوژیک، شیمیایی، رادیولوژیک و هسته‌ای را اگر این سلاح‌ها در دسته «سمی» قرار گیرند، در بر می‌گیرد.^{۶۱} رهنمودهای سال ۲۰۲۰ صلیب سرخ در قالب قاعده شماره ۱۹ به این ممنوعیت پرداخته‌اند؛ قواعد ۲۰ و ۲۱ این رهنمودها نیز به ترتیب به ممنوعیت کاربرد سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی اشاره دارند. منع کاربرد سم و سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی مطلق است که در قالب قواعد عرفی حقوق بشردوستانه نیز شناسایی شده است و می‌تواند به صورت غیرمستقیم آثار حفاظتی قابل توجهی برای محیط‌زیست به ارمغان آورد.

علاوه بر این موارد، می‌توان به مقررات بین‌المللی مربوط به کاربرد مین‌های زمینی و ضدنفر اشاره کرد. کاربرد مین‌های ضدنفر به موجب کنوانسیون اوتاوا منع شده است. این منع که البته صرفاً شامل دول عضو کنوانسیون مزبور است، به صورت غیرمستقیم از محیط‌زیست در قبال آثار زیان‌بار کاربرد مین نیز محافظت می‌کند. برای دول غیرعضو کنوانسیون اوتاوا که پروتکل دوم الحاقی ۱۹۹۶ کنوانسیون سلاح‌های متعارف را به تصویب رسانده‌اند، این تعهد نسبت به مین‌های زمینی و ضدنفر وجود دارد که مکان دقیق محل استقرار مین‌ها را مشخص و بلافاصله پس از پایان مخاصمات فعال، تمام مناطق مین‌گذاری شده و میدان‌های مین را پاکسازی کنند. این تعهدات، به شکلی تقریباً مشابه در مقررات عرفی حقوق بشردوستانه نیز درج شده و صلیب سرخ در قالب قاعده شماره ۲۴ رهنمودهای ۲۰۲۰ تأکید می‌کند که به موجب این تعهد عرفی، طرف‌های متخاصم که از مین‌های زمینی استفاده می‌کنند ملزم‌اند که آثار کور سلاح علیه محیط‌زیست را به حداقل رسانند، در حد امکان محل استقرار آن‌ها را ثبت و در پایان مخاصمات فعال نسبت به پاکسازی یا خنثی کردن مین‌ها اقدام کنند.^{۶۲}

کمیته بین‌المللی صلیب سرخ با توجه به پروتکل شماره ۵ سال ۲۰۰۳ کنوانسیون سلاح‌های متعارف به تعهد دولت‌ها و گروه‌های مسلح غیردولت برای جمع‌آوری بقایای انفجاری عمل نکرده پس از پایان مخاصمات فعال نیز اشاره دارد.^{۶۳} اما کمیسیون حقوق بین‌الملل در قالب اصل شماره ۲۷ پیش‌نویس سال ۲۰۱۹ به توسعه حقوق بین‌الملل در این عرصه مبادرت کرده و تعهد فوق را شامل همه بقایای سمی و خطرناک نموده و توضیح داده است که بقایای جنگ تنها شامل بقایای انفجاری نیست بلکه شامل مواد و اشیاء خطرناک نیز هست که مضر به حال محیط‌زیست هستند.^{۶۴}

61. ICRC Guidelines, op.cit., p. 86.

62. Ibid., pp. 96-98.

63. Ibid., pp. 100-101.

64. اصول پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل، همان، صص ۲۹۳-۲۹۲. کمیسیون در شرح عبارت «سمی» بیان می‌کند که در حقوق بین‌الملل تعریفی برای این عبارت یافت نمی‌شود ولی غالباً از این واژه برای ارجاع به هر ماده سمی یا رادیولوژیک که در نتیجه عملیات نظامی تولید شده و برای انسان و زیست‌بوم‌ها ایجاد خطر می‌کند، استفاده می‌شود. در شرح

کاربرد سلاح‌های آتش‌زا نیز به‌موجب مقررات عرفی حقوق بشردوستانه محدود شده و آن‌چنان که صلیب سرخ در قاعده شماره ۲۳ رهنمودهای ۲۰۲۰ بیان می‌کند در کاربرد این سلاح‌ها باید مراقبت ویژه‌ای جهت به‌حداقل‌رساندن صدمات به محیط‌زیست به عمل آید. این نکته را هم باید اضافه کرد که به‌موجب بند ۴ ماده ۲ پروتکل شماره ۳ کنوانسیون سلاح‌های متعارف، حمله به جنگل‌ها و سایر پوشش‌های گیاهی با سلاح‌های آتش‌زا منع شده است، مگر در مواردی که مناطق اشاره‌شده هدف نظامی باشند یا جهت استتار نظامیان به کار بروند. صلیب سرخ در شرح این جمله اخیر تأکید می‌کند که عبارت «به‌کاررفتن» باید در مفهوم ماده ۵۲ پروتکل اول الحاقی تفسیر شود؛ به این معنی که در نتیجه این کاربرد، آن بخش از محیط‌زیست به هدف مشروع نظامی تبدیل شده باشد. علاوه بر این، باید در نظر داشت که سایر حمایت‌های مذکور در این نوشتار در مورد این مجوز به قوت خود باقی خواهند ماند.

به موارد پیش‌گفته باید کاربرد علف‌کش‌ها به‌عنوان روش جنگی را نیز اضافه کرد که همان‌طور که در قاعده شماره ۷۶ حقوق بشردوستانه عرفی و نیز قاعده شماره ۲۲ رهنمودهای ۲۰۲۰ صلیب سرخ آمده،^{۶۵} استفاده از این روش از آنجا که اصولاً از طریق عناصر شیمیایی یا بیولوژیک انجام می‌شود، با توجه به منع کاربرد تسلیحات شیمیایی و بیولوژیک، به‌عنوان روش منع‌شده شناخته می‌شود.

۳. حفاظت خاص از محیط‌زیست در حقوق بین‌الملل بشردوستانه

محیط‌زیست، علاوه بر اینکه به‌عنوان مال غیرنظامی مورد حمایت عام قواعد حقوق بشردوستانه قرار دارد، به‌طور خاص نیز در مقابل روش‌ها و ابزارهایی که به محیط‌زیست خسارت‌های گسترده، شدید و طولانی‌مدت وارد می‌کنند، اقدامات تلافی‌جویانه و کاربرد به‌عنوان سلاح محافظت شده است.

۳-۱. منع ایراد صدمات شدید، گسترده و درازمدت به محیط‌زیست

این قاعده که از مواد (۳) ۳۵ و (۱) ۵۵ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو استنباط می‌شود،

عبارت «خطرناک» نیز بیان شده است که این اصطلاح، معنایی عام‌تر از عبارت «سمی» دارد و شامل همه بقایای جنگ که برای انسان و محیط‌زیست خطرناک هستند می‌شود. کمیسیون توضیح خاصی در مورد نوآوری مذکور در این اصل نمی‌دهد ولی در بند ۱ اصل ۲۷ تأکید می‌کند که اقدامات خواسته‌شده در این اصل باید مطابق با قواعد قابل اعمال حقوق بین‌الملل انجام پذیرند. کمیسیون در اصل شماره ۲۸ نیز مقرر می‌کند: «دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی مرتبط باید به منظور تضمین اینکه بقایای جنگی در دریا خطری متوجه محیط‌زیست نکنند، با یکدیگر همکاری نمایند».

منع مطلق و بلاقیدی را وضع می‌کند که در محاسبات اصل تناسب و همچنین در مواقعی که بخشی از محیط‌زیست در زمره اهداف نظامی قرار گرفته نیز باید مطمح نظر باشد.^{۶۶} کمیسیون حقوق بین‌الملل در بند ۲ اصل ۱۳ پیش‌نویس به این ممنوعیت پرداخته و بیان می‌کند که مفاد این مقررہ باید در همه اقسام مخاصمات مسلحانه مراعات شود.^{۶۷}

به‌موجب این مقررہ که در قاعده شماره ۲ رهنمودهای ۲۰۲۰ صلیب سرخ نیز مذکور افتاده، استفاده از روش یا ابزارهای جنگی که به قصد ایراد خسارت گسترده، شدید و طولانی‌مدت به محیط‌زیست صورت می‌گیرند یا ممکن است چنین صدماتی را به بار آورند، به‌طور کلی منع شده است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و نیز کمیسیون حقوق بین‌الملل تأکید دارند که سه وصف مذکور در این مقررہ باید مجتمعاً حاصل باشند و بنابراین آستانه آسیب موردنظر در این مقررہ آستانه بسیار بالایی است^{۶۸} و از این رو ضرورت دارد که علی‌رغم اشاره به معنای این عبارات در پروتکل اول الحاقی و مذاکرات منتج به تصویب این سند، به واکاوی معنای دقیق این عبارات پرداخته شود. اما پیش از ورود به این بحث، توجه به چند نکته مقدماتی لازم است: ۱- عبارات مذکور در مقررہ فوق باید به نحو پویا تفسیر شوند؛ به این معنا که مفهوم این عبارات باید از پیشرفت‌های علم بشر در مورد محیط‌زیست الهام گیرد. ۲- آثار غیرمستقیم حملات باید محاسبه شود و نیز حملات پراکنده باید در قالب عملیات کلی در نظر گرفته شوند. ۳- چنانچه بخشی از محیط‌زیست به سبب تغییرات آب و هوایی و اقلیمی دچار آسیب شده باشد، آستانه مورد اشاره در این مقررہ باید در حد پایین‌تری اعمال شود.^{۶۹} از جمله مهم‌ترین دستاوردهای رهنمودهای سال ۲۰۲۰ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، شرح مفهوم عبارات گسترده، طولانی‌مدت و شدید است که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

در شرح عبارت «گسترده» بیان شده است که مذاکره‌کنندگان در ژنو، مقیاسی معادل خسارت‌های جنگ ویتنام را در سر داشته‌اند. اما صلیب سرخ توضیح می‌دهد که با توجه به فجایع محیط‌زیستی که در جنگ خلیج فارس در دهه ۱۹۹۰ در نتیجه آتش‌گرفتن چاه‌های نفت به وقوع پیوست، عبارت «گسترده» باید با درنظرداشتن همه آثار غیرمستقیم و مع‌الواسطه کاربرد سلاح‌ها یا روش‌های جنگی بر محیط‌زیست مدنظر قرار گیرد. بر همین مبنا صلیب سرخ بیان می‌کند که اگر عملیات نظامی، سبب‌ساز انقراض یک گونه جانوری باشد، آستانه «گسترده» و شدت حاصل است. صلیب سرخ در نهایت با توجه به تعریف ارائه‌شده در کنوانسیون ۱۹۷۶ در خصوص

66. Bothe, Michael, *et al.*, "International Law Protecting the Environment During Armed Conflict: Gaps and Opportunities", *International Review of the Red Cross*, vol. 92, No. 879, 2010, p. 576.

67. *ILC Draft Principles*, *op.cit.*, p. 252.

68. *Ibid.*; *ICRC Guidelines*, *op.cit.*, p. 30.

69. *ICRC Guidelines*, *op.cit.*, p. 32.

منع استفاده نظامی یا خصمانه از تکنیک‌های اصلاحات زیست‌محیطی، به این جمع‌بندی می‌رسد که آنچه در این کنوانسیون آمده، باید ملاک تفسیر عبارت «گسترده» باشد یعنی خسارتی که چندصد کیلومتر مربع را در بر گیرد.^{۷۰} این یافته صلیب سرخ از این رو مهم است که اولاً به بحث‌ها در مورد معتربودن تعریف کنوانسیون ۱۹۷۶ در تفسیر پروتکل اول الحاقی پایان داده و ثانیاً ضابطه‌ای عینی را برای تشخیص آسیب‌های گسترده زیست‌محیطی به دست می‌دهد.

کنوانسیون ۱۹۷۶ در تعریف عبارت «طولانی‌مدت»، به چند ماه یا حدود یک فصل اشاره دارد اما آن‌چنان که در شرح مواد پروتکل اول الحاقی آمده، مذاکره‌کنندگان در ژنو بازه‌ای شامل چند دهه را مدنظر داشته‌اند.^{۷۱} رهنمودهای ۲۰۲۰ صلیب سرخ تأکید کرده است که «طولانی‌مدت» در این مقرر شامل مواردی مانند آثار زیست‌محیطی بمباران هوایی که اصولاً کوتاه‌مدت و موقت است نمی‌شود.^{۷۲} صلیب سرخ توضیح می‌دهد که مذاکره‌کنندگان کنوانسیون ۱۹۷۶ مواردی از قبیل طوفان، جزر و مد و امواج ناشی از آن، زلزله و باران و برف را مدنظر داشته‌اند که ممکن است از طریق دستکاری زیست‌محیطی ایجاد شوند، در حالی که منظور مذاکره‌کنندگان پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷، تخریب‌های مرتبط با زیست‌بوم‌ها بوده و بنابراین باید پذیرفت که این موارد در بازه زمانی طولانی‌مدت‌تری بروز می‌کنند. علی‌رغم این، صلیب سرخ تأکید می‌کند که نمی‌توان به صورت متقن با مراجعه به مذاکرات منجر به تصویب پروتکل‌های الحاقی متوجه شد که چه بازه زمانی در ذهن مذاکره‌کنندگان بوده است. بر همین مبنا، رهنمودهای سال ۲۰۲۰ مجدداً با توسل به پیشرفت‌های علمی حاصل‌شده از ۱۹۷۷ به این سو بیان می‌کنند که باید در تفسیر عبارت «طولانی‌مدت» به آثار غیرمستقیم زیست‌محیطی و از جمله دوام‌آوری برخی عناصر خطرناک و آلوده‌کننده محیط‌زیست که مسبب آسیب‌های مداوم به طبیعت و جانوران و انسان می‌شوند نیز توجه نمود و بر این اساس باید در ارزیابی این مفهوم، مدت زمان اثرگذاری آثار غیرمستقیم ناشی از روش یا جنگ‌افزار مورد بحث را نیز در نظر گرفت.

کنوانسیون ۱۹۷۶ در تعریف عبارت «شدید» مقرر می‌کند که باید شامل آسیب یا صدمه جدی یا مهم به حیات بشر، منابع طبیعی یا اقتصادی یا سایر دارایی‌ها باشد. در جریان مذاکرات منتج به تصویب پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ توضیحی در مورد این عبارت ارائه نشد ولی آن‌طور که صلیب سرخ شرح می‌دهد، آستانه بالایی مانند آنچه در خصوص تفسیر عبارت «طولانی‌مدت» در نظر گرفته شده، در مورد مفهوم واژه «شدید» هم مدنظر بوده است. صلیب سرخ در توضیح این گفته بیان می‌کند که فاکتور ارزیابی شدت خسارت‌ها، اختلالی است که در سلامت یا بقای جمعیت ایجاد می‌شود. به بیان دیگر، خسارت یا صدمه شدید شامل مواردی است

70. *Ibid.*, p. 34.

71. *Commentary on the Additional Protocols, op.cit.*, p. 1452.

72. *ICRC Guidelines, op.cit.*, p. 35.

که احتمال می‌رود در دوره زمانی طولانی مدت، بقای جمعیت را به مخاطره اندازد یا موجب بروز مشکلات مربوط به سلامت شود. البته صلیب سرخ این نکته را نیز اضافه می‌کند که اگر بند ۱ ماده ۵۵ همراه با بند ۳ ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی خوانده شود، باید به این نتیجه رهنمون سازد که برخلاف ماده ۵۵، در ماده (۳) ۳۵ دغدغه‌ها و ملاحظات بوم‌شناختی فارغ از نگرانی‌های انسانی موضوعیت دارند.^{۷۳} بر این مهم این نکته را نیز باید افزود که وابستگی متقابل بین اجزای مختلف محیط‌زیست با یکدیگر و بین همه این اجزا با سلامت و جمعیت بشر وجود دارد و بنابراین، به‌کاربردن روش‌ها و ابزارهای جنگی علیه گونه‌های جانوری در معرض انقراض یا زیست‌بوم‌های حساس می‌تواند آثار شدیدتری از به‌کاربردن همین روش‌ها و ابزار علیه سایر بخش‌های محیط‌زیست به همراه داشته باشد.

۲-۳. منع حمله تلافی‌جویانه علیه محیط‌زیست

بند ۲ ماده ۵۵ پروتکل اول الحاقی، حمله تلافی‌جویانه علیه محیط‌زیست را منع می‌کند. بنابراین، دول عضو این معاهده باید به این ممنوعیت مطلق احترام گذارند. دول غیرعضو پروتکل از حمله تلافی‌جویانه علیه اموال متعلق به افراد مورد حمایت کنوانسیون‌های ژنو منع شده‌اند و این ممنوعیت شامل آن بخش از محیط‌زیست که در این دسته قرار دارد نیز می‌شود. آیا این گفته به این معناست که دولت‌های غیرعضو پروتکل اول الحاقی می‌توانند علیه آن بخش از محیط‌زیست که مورد حمایت‌های عام و خاص کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ و سایر مقررات از جمله کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه در مورد حمایت از اموال فرهنگی قرار نمی‌گیرند، مبادرت به اقدام تلافی‌جویانه کنند؟

رهنمودهای ۲۰۲۰ صلیب سرخ، پاسخ به این پرسش را مسکوت گذاشته‌اند. صلیب سرخ در این سند با ارجاع به یافته خود در ۲۰۰۵ در خصوص حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی بیان می‌کند که مقررات حمایتی پروتکل اول الحاقی در خصوص حمله تلافی‌جویانه علیه اموال، جنبه عرفی پیدا نکرده‌اند.^{۷۴} این عبارت را می‌توان پاسخ تلویحی و مثبت صلیب سرخ به پرسش طرح‌شده در بالا دانست. این در حالی است که پیش‌نویس اصل ۱۶ کمیسیون حقوق بین‌الملل

۷۳. پیشین، صص ۳۸-۳۹. ماده (۳) ۳۵ پروتکل اول الحاقی بیان می‌دارد: «به‌کاربردن شیوه‌ها یا وسایل جنگی که هدف از آن واردآوردن خسارت‌های شدید، گسترده و درازمدت بر محیط‌زیست طبیعی باشد یا احتمال رود چنین اثراتی داشته باشند، ممنوع است». اما ماده (۱) ۵۵ بیان می‌کند: «در هنگام جنگ باید مراقبت شود که از محیط‌زیست طبیعی در برابر آسیب‌های گسترده، شدید و درازمدت، حفاظت به عمل آید. این حفاظت شامل ممنوعیت استفاده از روش‌ها یا وسایل جنگی می‌شود که منظور از آن واردآوردن چنین آسیبی به محیط‌زیست طبیعی بوده، یا احتمال واردآوردن چنین آسیبی برود و در نتیجه به سلامتی یا بقای سکنه لطمه بزند».

با لحنی قاطع بیان می‌دارد: «حمله تلافی‌جویانه علیه محیط‌زیست ممنوع است». البته در شرح این اصل توضیح داده شده است که در خصوص عرفی‌بودن این مقررہ بین اعضای کمیسیون اختلاف نظر بوده ولی در نهایت، کمیسیون به این نتیجه رسیده که در راستای عمل به تعهد عام خود در توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل و هدف خاص این طرح در ارتقای حمایت از محیط‌زیست در ارتباط با مخاصمات مسلحانه، اصل پیش‌نویس شماره ۱۶ را به صورت فعلی انشاء کند.^{۷۵}

۳-۳. منع تخریب یا تغییر محیط‌زیست به عنوان سلاح

ماده ۱ کنوانسیون ۱۹۷۶ در خصوص تکنیک‌های تغییردهنده محیط‌زیست، استفاده نظامی یا هرگونه کاربرد خصمانه از تکنیک‌های تغییردهنده محیط‌زیست را که دارای آثاری گسترده، طولانی‌مدت یا شدید باشند با توجه به توضیحاتی که پیش‌تر در خصوص مفهوم این عبارات در قالب این کنوانسیون ارائه شد، منع می‌کند. این کنوانسیون در ۵ اکتبر ۱۹۷۸ لازم‌الاجرا شد، ولی تنها ۷۸ دولت آن را تصویب کردند و از این رو در مورد عرفی‌بودن مفاد آن در مطالعه سال ۲۰۰۵ صلیب سرخ و نیز در شرح قاعده شماره ۳ رهنمودهای سال ۲۰۲۰ این نهاد ابراز تردید شده است.^{۷۶}

منظور از تکنیک‌های تغییردهنده محیط‌زیست، آن‌چنان که از ماده ۲ کنوانسیون ۱۹۷۶ برداشت می‌شود، تکنیک‌های دستکاری عمدی فرایندهای طبیعی برای تغییر دینامیک، ترکیب یا ساختار زمین شامل زندگی گیاهی یا جانوری یک ناحیه، قسمت سخت زمین، آب‌ها و اقیانوس‌ها و اتمسفر یا فضای ماورای جو است که از آن جمله می‌توان به کاربرد علف‌کش‌ها برای اخلال در توازن بوم‌شناختی یک منطقه یا ایجاد طوفان یا زمین‌لرزه مصنوعی اشاره کرد. اعضای کنوانسیون ۱۹۷۶ از دستیازی به این اقدامات با توجه به آنچه در ماده ۱ این معاهده آمده، منع شده‌اند. این مقررہ در بند (ب) قاعده شماره ۳ رهنمودهای سال ۲۰۲۰ صلیب سرخ نیز درج شده

۷۵. اصول پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل، همان، صص ۲۶۰-۲۵۸. اعضای کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد اعمال این مقررہ بر مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی نیز تردیدهایی ابراز کرده‌اند ولی در نهایت، کمیسیون با درج این اصل به شکل مطلق، بر اجرای آن در مخاصمات بین‌المللی و غیربین‌المللی تصریح و تأکید کرده است (*ILC Draft Principles*, p. 259, *op.cit.*). کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز که از ۲۰۰۵ در قالب قاعده شماره ۱۳۸ حقوق بشردوستانه عرفی، بر ممنوعیت توسل به اقدامات تلافی‌جویانه در مخاصمات غیربین‌المللی نظر داشته، بار دیگر در شرح قاعده شماره ۴ رهنمودهای سال ۲۰۲۰ بر این مهم تأکید کرده است (*ICRC Guidelines*, *op.cit.*, p. 45).

۷۶. رهنمودهای صلیب سرخ، همان، ص ۴۲. برعکس پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷، کنوانسیون ۱۹۷۶ علاوه بر در نظر گرفتن آستانه پایین‌تری برای تحقق شرط‌های گسترده، طولانی‌مدت و شدید، بین این عبارات از واژه ربط «یا» استفاده کرده که نشان‌دهنده عدم نیاز به تحقق جمعی این شرط‌ها برای نقض تعهدات برگرفته از این سند است.

و کمیسیون حقوق بین‌الملل نیز در قالب اصل پیش‌نویس شماره ۱۹ به این قاعده معاهده‌ای اشاره کرده است. کمیسیون، این اصل را با عباراتی کلی بیان کرده: «دولت‌ها مطابق تعهدات بین‌المللی خود نباید از تکنیک‌های تغییردهنده محیط‌زیست به‌عنوان ابزاری برای تخریب، ایراد خسارت یا صدمه به دولت دیگر، استفاده نظامی یا هرگونه استفاده خصمانه‌ای کنند که دارای آثار گسترده، طولانی‌مدت یا شدید باشد» و در شرح آن توضیح می‌دهد که اشاره به تعهدات بین‌المللی در این اصل، ارجاع به تعهدات برگرفته از کنوانسیون ۱۹۷۶ (برای اعضای آن) و سایر تعهدات برگرفته از حقوق بین‌الملل عرفی است که مشخصاً تخریب محیط‌زیست به‌عنوان سلاح را منع می‌کنند.^{۷۷} رهنمود ۳(الف) کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز با عباراتی مشابه جمله اخیر کمیسیون حقوق بین‌الملل تنظیم شده تا تأکید شود که جدای از تعهدات برآمده از کنوانسیون ۱۹۷۶، تعهدی عرفی در خصوص عدم تخریب محیط‌زیست به‌عنوان سلاح وجود دارد که به نظر می‌رسد با توجه به حساسیت روزافزون دولت‌ها جهت مقابله با «اکوساید»، در مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی نیز باید اعمال شود.^{۷۸}

صلیب سرخ در شرح این مقررہ توضیح می‌دهد که تخریب محیط‌زیست مانند آنچه در جنگ ویتنام یا جنگ عراق علیه کویت دیده شد، می‌تواند مغایر با سایر مقررات حقوق بشردوستانه نیز باشد و بنابراین آنچه به‌عنوان «تخریب» در این قاعده مذکور افتاده، صرفاً مبین رویه دولت‌ها در محکومیت اکوساید و کاربرد محیط‌زیست به‌عنوان سلاح است. صلیب سرخ با اشاره به مقررات ملی برخی کشورها در خصوص اکوساید اشاره می‌کند که آستانه در نظر گرفته شده برای «تخریب» در این قوانین، پایین‌تر از آستانه مقرر در مواد ۳(۳) و ۵۵(۱) پروتکل اول الحاقی است و بنابراین چنانچه اقداماتی که در پی می‌آید با هدف خاص نابودسازی محیط‌زیست همراه باشد مانند آنچه در خصوص آتش‌زدن چاه‌های نفت توسط عراق در جنگ با کویت رخ داد. شامل منع مندرج در این مقررہ خواهد بود: حملات عمدی علیه محیط‌زیست که منجر به نقض اصول تناسب یا تفکیک شود، تخریب افراطی منابع طبیعی و کاربرد تکنیک‌های تغییردهنده محیط‌زیست که منجر به تخریب جدی محیط‌زیست یا اکوساید باشد از جمله از طریق ایجاد سونامی یا زمین‌لرزه با هدف تخریب محیط‌زیست. صلیب سرخ از این گفته نتیجه می‌گیرد که بنابراین مقررہ مذکور در قاعده ۳(الف) رهنمودهای سال ۲۰۲۰، آستانه‌ای بالاتر از مقررات

77. ILC Draft Principles, *op.cit.*, p. 264.

78. ICRC Guidelines, *op.cit.*, p. 40; See also: Chin, Shirleen, "Symposium Exploring the Crime of Ecocide: Can Deforestation Amount to Ecocide?", 2020, Available at: <<http://opiniojuris.org/2020/09/24/symposium-exploring-the-crime-of-ecocide-can-deforestation-amount-to-ecocide/>>, last seen 6th August 2022; Stop Ecocide Foundation, *Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide*, 2021, Available at: <<https://static1.squarespace.com/static/5ca2608ab914493c64ef1f6d/t/60d1e6e604fae2201d03407f/1624368879048/SE%20Foundation%20Commentary%20and%20core%20text%20rev%206.pdf>>, last seen 6th August 2022.

کنوانسیون ۱۹۷۶ و پایین‌تر از مفاد مواد (۳) ۳۵ و (۱) ۵۵ پروتکل اول الحاقی را شامل می‌شود؛ مثلاً سوزاندن ناحیه خاصی از جنگل که قوای متخاصم در آن مخفی شده‌اند یا ایجاد سیل در یک منطقه به منظور غرق کردن نیروهای دشمن، شامل این مقررہ نمی‌شود مگر آنکه این اقدامات برخلاف مقررات مربوط به هدایت مخاصمات و با نیت خاص ایراد صدمه جدی به محیط‌زیست صورت پذیرند.^{۷۹}

نتیجه

از آنچه در این نوشتار آمد می‌توان این نتیجه‌گیری کلی را نمود که کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد با رویکردی جدید به مسئله حفاظت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه وارد شده‌اند که عمدتاً باید این رویکرد را تابعی از توسعه علم در خصوص آثار زیان‌بار جنگ بر محیط‌زیست دانست. جنگ عراق علیه کویت، جنگ‌های ایالات متحده در افغانستان و عراق و نیز مخاصمات پرادمانه داخلی در قاره آفریقا از یک سو و آشکارشدن اثرات مخرب تغییرات اقلیمی بر محیط‌زیست از سوی دیگر، صلیب سرخ و کمیسیون حقوق بین‌الملل را به سمتی سوق داده که با ارائه تفاسیری موسع و نوآندیشانه از مقررات موجود حقوق بین‌الملل، در جهت حمایت بیشتر از محیط‌زیست در جنگ گام بردارند. این تفاسیر به‌طور خاص در سه حوزه، رویکرد تفسیر مترقیانه از مقررات حقوق بین‌الملل را به تصویر می‌کشند:

- تأکید بر ارتباط و تداوم اجرای مقررات حقوق بشر و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در زمان رخداد درگیری‌های مسلحانه؛

- تأکید بر اهمیت ذاتی و اساسی محیط‌زیست که باید به‌صورت مستقیم از مجرای تفسیر موسع از اصول و قواعد عام حقوق بشردوستانه و به‌طور خاص، اصول تناسب و احتیاط مورد حمایت باشد و تأکید بر حمایت غیرمستقیم از محیط‌زیست در تفسیر شرط *مارتنر* و هر قاعده حقوق بشردوستانه مرتبط با حمایت از اموال در شرایط گوناگون از جمله در هدایت مخاصمات مسلحانه و در اشغال نظامی؛ و

- تأکید بر حمایت خاص و بیشتر از محیط‌زیست با اصرار بر منع مطلق اقدامات تلافی‌جویانه علیه محیط‌زیست، محدودیت فراگیر در کاربرد محیط‌زیست به‌عنوان سلاح و پایین آوردن آستانه اعمال منع ایراد خسارت‌های گسترده، شدید و طولی‌المدت به محیط‌زیست با توجه به داده‌های علمی مرتبط.

کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، در طی این مسیر با هم همکاری و همنوایی قابل توجهی داشته‌اند و بعضاً دیده می‌شود که گویی با یکدیگر

به نحوی توافق کرده بودند تا در بعضی از موارد صلیب سرخ در ارائه تفسیر مترقیانه پیشگام باشد (مانند پرداختن به شرایط سه‌گانه گسترده، شدید و درازمدت) و در سایر موارد (مانند اعلان منع مطلق اقدامات تلافی‌جویانه یا درج ملاحظات زیست‌محیطی قابل اجرا در زمان اشغال نظامی) کمیسیون حقوق بین‌الملل پیشنهادی کند.

البته هر دو نهاد بر این مهم اصرار دارند که برای تحقق این اصول و رهنمودها، دولت‌ها باید اقدامات عملی را در دستور کار خود قرار دهند که از آن جمله درج این رهنمودها در مقررات ملی و دستورالعمل‌های نیروهای مسلح است. حال باید به نظاره نشست و دید که تفاسیر این دو نهاد در نهایت چگونه راه خود را به حقوق و رویه دولت‌ها، تصمیم‌های مراجع قضایی و کیفری داخلی و بین‌المللی و نیز عملکرد گروه‌های مسلح غیردولت باز خواهند کرد.

منابع:

- Books

1. Henckaerts, Jean-Marie, Doswald-Beck, Louise, *Customary International Humanitarian Law*, vol. 1, Geneva: Cambridge University Press, 2005.
2. ICRC, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, Geneva: ICRC Publication, 1987.
3. ICRC, *Guidelines on Protection of Natural Environment in Armed Conflict*, Geneva: ICRC Publication, 2020.
4. ICRC, *International Expert Meeting Report: The Principle of Proportionality*, Geneva: ICRC Publication, 2018.
5. ICRC, *When Rain Turns to Dust*, Geneva: ICRC Publication, 2020.
6. OHCHR, *International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict*, New York and Geneva: UN Publication, HR/PUB/11/01, 2011.
7. UNEP, *Protecting the Environment During Armed Conflict: An Inventory and Analysis of International Law*, Nairobi: UNEP Publication, 2009.

- Articles

1. Askari, Pouria, *et al.*, "Human Rights and Enhanced Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict", *AALCO Journal of International Law*, vol. 4, Issue 2, 2015.
2. Bothe, Michael, *et al.*, "International Law Protecting the Environment During Armed Conflict: Gaps and Opportunities", *International Review of the Red Cross*, vol. 92, No. 879, 2010.
3. Burniske, Jessica S., *et al.*, "Armed Non-State Actors and International Human Rights Law: An Analysis of the Practice of the U.N. Security Council and U.N. General Assembly", *Harvard Law School Program on Int'l Law & Armed Conflict*, 2017.
4. Chin, Shirleen, "Symposium Exploring the Crime of Ecocide: Can Deforestation Amount to Ecocide?", 2020.
5. Droege, Cordula, Tougas, Marie-Louise, "The Protection of the Natural Environment in Armed Conflict – Existing Rules and Need for Further Legal Protection", *Nordic Journal of International Law*, vol. 82, Issue 1, 2013.
6. Henckaerts, Jean-Marie, Constantin, Dana, "Protection of the Natural Environment", In: Clapham, Andrew, *et al.* (eds.), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*, Oxford University Press, 2014.
7. Lehto, Marja, "Overcoming the Disconnect: Environmental Protection and Armed Conflicts", *Humanitarian Law & Policy*, 2021.
8. Mach, Katharine J., *et al.*, "Climate as a Risk Factor for Armed Conflict", *Nature*, vol. 571, No. 7764, 2019.

9. Savaresi, Annalisa, "The UN HRC Recognizes the Right to a Healthy Environment and Appoints a New Special Rapporteur on Human Rights and Climate Change. What Does it All Mean?", *EJIL Talk*, 2021.

- Documents

1. CESCR General Comment No. 14, UN Doc. E/C.12/2000/4, 11 August 2000.
2. CRC General Comment No. 15, UN Doc. CRC/C/GC/15, 17 April 2013.
3. *First Report on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts by Marja Lehto*, UN Doc. A/CN.4/720, 30 April 2018.
4. ILC Draft Articles on the Effects of Armed Conflicts on Treaties, *ILC Yearbook*, vol. II, Part 2, 2011.
5. *ILC Draft Principles on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts*, Adopted by the Commission on First Reading, UN Doc. A/74/10, 2019.
6. ILC, *Yearbook*, 2011.
7. ILC, *Yearbook*, 2019.
8. International Law Association, *Non-State Actors*, Washington Conference, 2014.
9. *Joint Statement by Independent United Nations Human Rights Experts on Human Rights Responsibilities of Armed Non-State Actors*, 25 February 2021.
10. *Preliminary Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson*, UN Doc. A/CN.4/674, 30 May 2014.
11. *Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment*, UN Doc. A/HRC/37/59, 24 January 2018.
12. *Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts*, UN Doc. A/CN.4/685, 28 May 2015.
13. Stop Ecocide Foundation, *Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide*, 2021.
14. UN Doc. A/CN.4/685, 28 May 2015.
15. UN Doc. A/CN.4/700, 3 June 2016.
16. UN Doc. A/CN.4/728, 27 March 2019.
17. UN Doc. A/HRC/RES/19/10, 19 April 2012.
18. UN Doc. A/HRC/RES/48/13, 18 October 2021.
19. UN Doc. S/RES/1457, 24 January 2003.

- Judicial Decisions

1. ICJ, *Advisory Opinion on Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, 1996.

2. ICJ, *Advisory Opinion on Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 2004.
3. ICJ, *Advisory Opinion on Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, 2010.
4. ICJ, *Judgment in the Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo*, 2005.
5. The Court of Justice of the Economic Community of West African States (ECOWAS), Judgment No. ECW/CCJ/JUD/18/12, 14 December 2012.
6. Inter-American Commission on Human Rights, Resolution 12/85, 5 March 1985
7. ICTY, *Prosecutor v. Delalic and Others*, Judgment 16 November 1998
8. ECHR, *Öneryıldız v. Turkey*, Judgment 30 November 2004.
9. ECHR, Application No. 48939/99, Judgment of 30 November 2004.

- Websites

1. <<https://globalclimate.crisisgroup.org>>, last seen 6th August 2022.